

УДК 327

МОБІЛІЗАЦІЙНІ МОДЕЛІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ 1920—1930-х РОКІВ (на прикладі Туреччини)

ТАТАРЕНКО Н.О.,
проректор з
наукової роботи
і міжнародних
зв'язків
Дипломатичної
академії України
при МЗС України,
кандидат
економічних наук,
професор

У статті аналізуються історичні передумови і витоки ефективності кемалістської економічної моделі розвитку Туреччини у контексті виконання завдань індустріалізації країни, свідомого її переведення на новий цивілізаційний рівень. Описано специфіку концептуальних основ використаної моделі, що базується на принципах етатизму та комунітаризму з урахуванням цивілізаційного чинника розвитку. Робиться висновок, що основні комунітарні складові економічної моделі розвитку Туреччини довели свою ефективність і залишаються незмінними протягом тривалого часу.

Ключові слова: кемалістська модернізація, національна економічна модель розвитку, національні економічні інтереси, етатизм, патерналізм, комунітаризм, державна власність, макроекономічне регулювання, комунітарна ментальність, соціальна рівновага.

Трансформації, на шлях яких стала низка європейських країн після Першої світової війни за великим рахунком не торкнулись глибинних основ розвитку суспільств, не змінювали докорінно модель управління і господарську структуру, а їхні економіки підживлювалися наслідками нового поділу світу та, подолавши кризу, почали зростати. Проте, в контексті структурних змін, що відбулися у світі, суттєвою мірою спровокованих і підсилених війною, деякі країни, зокрема і Туреччина, були приречені на периферійність і маргіналізацію. Від війни виграли лише країни-лідери, які заздалегідь здійснили реструктуризацію економік у напрямку її індустріалізації напере-

додні, а пізніше прискорили розвиток промислового потенціалу, відтак посилили своє домінування.

Процеси трансформації у Туреччині були свідомим вибором політичної еліти, яка поставила перед собою завдання переведення національної економіки на новий цивілізаційний щабель та змогла забезпечити економічний прорив.

Особливістю турецької економічної моделі була вдалим поєднання сильних державницьких позицій в економіці країни з активним розвитком приватного сектора: комунітарна ментальність турецького народу і вікові традиції забезпечують можливість збереження позицій влади, індивідуалістський прагматизм – змагальність, що є ефективною компонентою розвитку економіки.

Сучасна турецька економічна модель тісно пов'язана з мобілізаційною моделлю економічного прориву Туреччини 20-х років, яка також базувалась на синергії державного управління та приватної ініціативи, і з того часу залишалась для Туреччини «ідеальним типом господарства»¹.

У цьому контексті слід зазначити, що до ознак класичної мобілізаційної моделі належать комунітарність, наявність харизматичного² лідера³, здатного сформулювати ідеологію, чітку національну стратегію розвитку (експансивного, конфронтаційного характеру). Неодмінні компоненти мобілізаційної моделі, яка, безальтернативно, базується на єдиній меті – досягненні економічного успіху, є за своїм характером позаекономічними, та вкотре доводять нерозривність цих основних складових державності. До них відносяться: формування відповідної інституційної структури суспільства, ідеологічне забезпечення реалізації національної стратегії (за визначенням Ф.Ліста, «виховання нації»⁴), автаркізм (закритість у відповідній формі – від абсолютної автаркії до, структурної, прихованої і «автаркії широких полів»⁵), посилення управлінської та кумулятивної ролі держави, планіфікація, розвиток соціальної сфери, як необхідної умови запровадження моделі.

Особливе місце у цій моделі відводиться державі і державній власності, яка в свою чергу є основою формування фінансово-економічного ресурсу розвитку, відіграє кумулятивну роль для розвитку національної економічної структури, є базою розгортання таргетування, індикативного і директивного планування, забезпечує сприятливі умови для макроекономічного впливу і регулювання, формування стандартів на ринку праці, ціноутворення і заробітної плати.

Реалізація мобілізаційної моделі у 20-х роках минулого століття мала вирішальне значення для майбутнього розвитку Туреччини, в тому числі для формування основ її економічної системи, яка стала базовою моделлю подальшого розвитку.

У 20-х роках Туреччина, як і інші країни світу, що пережили світову війну, постали перед необхідністю наповнення новим, національним змістом поняття державності, створення відповідних часад засад політичної і економічної конкурентоздатності країни у світовому просторі. Зміна космополітичної парадигми розвитку на національну постала у зв'язку із зростанням значення ресурсів для економічного розвитку країн, посилення їхньої мобільності та розвитку торгівлі. Потреба у нарощуванні конкурентоздатності витікала також із необхідності посилення країни, яка мала протистояти зовнішнім викликам: від її самодостатності залежав майбутній розвиток, перетворення чи не перетворення її на ресурсний додаток, або на країну, що посідає відповідні позиції у світових рейтингах сили.

Історія Туреччини, історична пам'ять спонукала її до зміцнення незалежності, самодостатності, до пошуку шляхів економічного і політичного прориву, у той час, як формування засад конкурентоздатності для повоєнного світу означало посилення протистояння (конфронтації), країн, а не окремих суб'єктів міжнародної діяльності, посилення економічного егоїзму націй. Водночас для Туреччини гостро постали питання бідності, економічної відсталості, відсутності власних національних капіталів, традицій підприємництва, та внутрішньої нестабільності, від вирішення яких залежало позиціонування країни у світовому середовищі.

Завдання реформування турецької економіки, як і у інших країнах світу, могло бути вирішеним лише за умови урахування цивілізаційної, комунітарної за суттю, парадигми, у сфері якої знаходилась країна. Перевага комунітарності полягає у можливості легко мобілізувати та об'єднати зусилля суспільства довкола спільної мети, підпорядкувати приватні інтереси загальносуспільним. Проте, великим недоліком такої мобілізації є також те, що так само «комунітарно» суспільство може рухатись у протилежному напрямку. Саме тому харизматичний лідер і сформульована ним прогресивна ідеологія відіграє визначальну роль у формуванні складових мобілізаційної моделі. Сприйнятливості такої ідеології у Туреччині забезпечувалось традиційними глибинними комунітар-

ними цінностями, вихованими мусульманством, проте лише сильний лідер міг дозволити собі підірвати певні устої у розвитку суспільства, які перешкоджали підживленню, на ґрунт комунітаризму і етатизму підприємницької ініціативи, що було вигодою того часу.

Таким лідером Туреччини у 20–30-ті роки став Мустафа Кемаль Ататюрк, чие ім'я стало символом національної незалежності і під чийм керівництвом в країні була сформована економічна модель, яка проіснувала з деякими корективами до початку 80-х років.

М.Ататюрк у своїй вступній промові на відкритті засідання Меджлісу у 1922 році сформулював загальнонаціональну ідею: «Ми не можемо думати ні про що інше, як тільки про те, щоб забезпечити нашу незалежність, яка є першорядним національним завданням. Наша фінансова міць, що є, по-нашому, важливим фактором, повинна бути достатньою для досягнення цього результату. ...Джерела доходів нашої країни достатні для впевненого досягнення цілей нашої національної справи. Незважаючи на нашу бідність, нашою країною все ще управляє наша національна сила, як це було і до цього часу, і ця сила приведе нас до досягнення поставленої мети, не створюючи зовнішніх боргів»⁶. Практично, вирішення проблеми посилення конкурентоздатності країни покладалось на саму країну.

Учасники Ізмірського економічного конгресу 1923 року також вимагали від держави політики, яка б забезпечила умови розвитку національного підприємництва та нарощування національних капіталів і виступили за підтримку цих капіталів державою, посилення економічного патерналізму щодо новостворюваних виробництв, та проти лібералізації, яка, за неконкурентоспроможності цих капіталів прирікала на поглинання економіки західними інвесторами. Дійсно, на той час підприємці-турки становили меншість у бізнес-співтоваристві. Ті нечисельні промислові підприємства, які існували на той час у Туреччині, належали або іноземному капіталу, або турецьким громадянам – представникам національних меншин. З 14 млн. населення близько 77% проживало в селах, 81,6% було зайнято в сільському господарстві, 5,6% – у промисловості, 4,8% – у торгівлі та 7% – у сфері послуг. Частка сільського господарства в національному доході становила 67%, промисловості, представленої переважно ремеслом і дрібними кустарними промислами – 10%. Більша частина

залізниць, банків, страхових компаній, муніципальних, гірничодобувних підприємств належали іноземцям. Галузі промисловості були поділені між іноземним капіталом: 67,5% капіталів у добувній промисловості належали французьким компаніям, 75% у обробній промисловості – англійським, 67,5% капіталів в залізничному будівництві – німецьким компаніям. Більшість зайнятих у промисловості при незначній загальній чисельності робітників (40 тисяч)⁷ також були не турками. Функції Центрального Банку виконував Оттоманський банк, контрольований англійським і французьким капіталом. Взагалі, весь турецький капітал, зосереджений у банках, становив близько однієї п'ятої іноземних капіталів⁸.

Клас буржуазії, який у Туреччині лише зароджувався, знаходився у конфронтації, вступав у конкурентну боротьбу, в тім числі і національно-визвольну, з більш потужними капіталами, переважно торговими, як за межами так і всередині країни, – більшість купецтва в країні становили греки, вірмени, євреї. Тому слабка турецька буржуазія покладала надії на сильну державу і бюрократію, які могли б створити сприятливий клімат для розвитку і подолати в нерозвинутому приватному секторі монополію місцевих нетурецьких комерсантів і, особливо, іноземного капіталу. Реформи Ататюрка якраз і повинні були сприяти становленню індустріальної інфраструктури – розвитку національного приватного капіталу, класу власників і підприємців, а також становленню національної промисловості і банківської системи.

Кемалістська революція відбивала прагнення всіх верств турецького суспільства, у тім числі класу буржуазії, що лише зароджувався, до національної самостійності і незалежності. Очевидно, що основним змістом стратегії і реформ на шляху посилення конкурентоспроможності турецької держави мали стати економічний націоналізм (національний егоїзм), створення національного капіталу, потужної індустрії та «індустріальне виховання нації»⁹. У таких умовах в основу економічної програми розвитку країни було покладено принцип етатизму, що передбачав реалізацію мобілізаційної моделі за провідної ролі держави в реформуванні політичної та економічної систем, переважання державного сектора в економіці за похідної ролі приватного капіталу, який мав відігравати супутню¹⁰ роль. Крім того, держава була покликана забезпечити модернізацію військового потенціалу країни і встановити контроль над усіма

важливими галузями виробництва, транспорту та використанню стратегічних ресурсів.

Етатизм загалом став провідною складовою турецької мобілізаційної моделі¹¹, основною метою застосування якої є вирішення проблеми докорінної суспільної трансформації, або виведення країни з економічного колапсу. У рамках застосування класичної мобілізаційної моделі у Туреччині:

– державою визначалися параметри національної економічної структури, здатної забезпечити країні самодостатність і стійкість, невразливість до зовнішніх шоків. Координувалися і визначалися сфери притоку інвестицій у економіку і стимулювалися, субсидувалися (на засадах державно-приватного партнерства), або започатковувалися необхідні для відповідної стратегії розвитку економіки галузі. Увага держави до певних галузей стимулювала приплив у ці галузі приватних капіталів;

– по-друге, за відсутності значних приватних накопичень держава стала джерелом інвестицій і субсидій;

– по-третє, держава впливала на потоки іноземних інвестицій, створюючи сприятливі, чи несприятливі умови для їхнього притоку до економіки. Загроза конкуренції національним капіталом та загроза спотворення структури національної економіки (перетворення її з промислово-інноваційної на торговельну, ресурсну, фінансово-кредитну) упереджувалася державою;

– по-четверте, державні підприємства задавали стандарти різним національним ринкам, зокрема ринку праці;

– по-п'яте, держава опікувалася соціальною сферою, формувала соціальний капітал.

Суть турецького етатизму зводилася до формування умов для виникнення саме національної економіки та національного капіталу. Головною метою його впровадження було всебічне об'єднання Туреччини, усунення іноземного впливу в економіці, формування власного потенціалу розвитку, посилення внутрішніх зв'язків всередині країни за рахунок формування інфраструктури, в тім числі фінансової, і доріг та портів для розвитку транспортного сполучення.

Заходи держави перш за все були націлені на стимулювання розвитку індустрії. Оскільки первісного державного капіталу не було у її розпорядженні, Законом про заохочення промисловості (1927 року) було передбачено низку пільг. Зокрема, для промислового будівництва підприємцям

безоплатно надавалась земельна ділянка до 10 гектарів, він звільнявся від податків на криті приміщення, земельну ділянку, відведену під підприємство, на прибуток, тощо. На матеріали, імпортовані для будівництва та виробничої діяльності підприємства, також не накладалися митні збори та податки. Окрім того, у перший рік виробничої діяльності на вартість виробленої ним продукції встановлювалася премія у 10% вартості¹².

Планами розвитку передбачалось стимулювання компаній Анатолії до нарощування видобутку турецької сировини. Першими великим турецькими компаніями стали заводи з виробництва цукру й цементу. У 1928 році уряд почав будувати потужні електростанції, щоб забезпечити нові виробництва електроенергією.

Заохочувалось створення акціонерних банків, страхових і інших компаній. Загалом за 1920–1930-ті роки було створено 201 акціонерну компанію з сумарним капіталом 112,3 млн. лір. У тому числі, 66 компаній були з іноземним капіталом (42,9 млн. лір)¹³, участь якого схвалювалася державою, якщо визнавалася доцільною, такою, що сприяє формуванню національної економічної структури. Усі ці компанії працювали під патронатом держави.

По всій країні стали будуватися ливарні, сталеливарні, керамічні та хімічні заводи, налагоджуватися виробництво паперу.

З метою забезпечення рівномірного розміщення продуктивних сил урядом було прийняте рішення про відмову від повної експлуатації Стамбульського торгового порту, у якому ще панували іноземні компанії. Основні торговельні потоки були перенаправлені в інші, менш розвинені порти країни, що згодом забезпечило їхній розвиток, відтак формування транспортної інфраструктури у інших регіонах країни, призвело до зменшення централізації економіки і збалансування розвитку периферійних міст¹⁴.

Основою потужності держави, основним важелем її впливу на поведінку економічних суб'єктів – національної і іноземної буржуазії стала суспільна власність, доходами від якої змогла розпоряджатися держава. Саме цим шляхом йшла Туреччина, сформувавши економічну модель, у якій ключову роль стало відігравати державне підприємство. Частка державного сектора з кінця 20-х (і до початку 80-х років) не опускалася нижче позначки 50%, доходючи, за різними оцінками, до 75 відсотків. Особливістю цієї моделі протягом майже шестидесяти років було також тісне співробітництво при-

ватного сектору з державним (частку кожного в національній економіці встановити було важко, настільки тісним було переплетення). Таким чином держава отримувала пряму можливість впливати на діяльність приватних підприємців, спрямовуючи її у необхідне русло та забезпечуючи взаємну синергію, як того і вимагає мобілізаційна модель.

Формування державного сектору економіки почалось з націоналізації виробництв, які були віддані за борги у концесію іноземному капіталу. Так державна тютюнова монополія потрапила під французький контроль над всім циклом виробництва і торгівлі, включаючи експорт тютюну і навіть необмежений контроль цін. Її діяльність значною мірою визначала структуру сільськогосподарського виробництва, відволікаючи ресурси від основних напрямів. Тому у 1925 році компанія була націоналізована¹⁵.

Важливим кроком була також націоналізація всіх залізниць, які контролювалися європейцями (і лише деякі вокзали належали країні) і обслуговували, у першу чергу, їхні економічні інтереси.

Суттєва частка державної власності на стратегічні об'єкти дозволила державі запровадити планування розвитку економіки, що носило імперативний характер. Таке планування забезпечувало раціональний перерозподіл ресурсів між галузями національного господарства, сприяючи розвитку тих із них, які ставали в подальшому «локомотивами» економіки: довкола них формувались супутні галузі і приватнопідприємницькі структури. Планування в індикативній формі поширювалось і на приватний сектор, оскільки той працював на доповнення і обслуговування державних інфраструктурних, індустриальних і сільськогосподарських ініціатив.

Спочатку сферою державного планування і регулювання стали валютні операції, в основу здійснення яких було покладено принцип обмеження валютних витрат валютною виручкою, реалізація якого потребувала неминучих обмежень у сфері імпорту, і отже, у сфері споживання. Позитивним наслідком заходів валютного контролю стало забезпечення стійкості турецької ліри і захист її від знецінення. Окрім того, валютне регулювання стало ще одним інструментом автаркії у інвестиційному середовищі: за його допомогою корегувались потоки капіталів, приплив і відплив інвестицій.

Загалом, система планування, субсидування і дотування розвитку національної економіки включала перспективні та тактичні заходи щодо

суб'єктів господарської діяльності і, сама по собі, була, поряд з протекціонізмом і прямими заборонами, одним із ефективних механізмів автаркії. Іноземний інвестор, який не був «вписаний» в урядові плани, не отримуючи дотацій, не підпадаючи під різні заохочувальні заходи (вони поширювались лише на національного підприємцями), за існуючого контролю за рухом капіталів усередині країни, був приречений програти конкуренцію на її ринках та у сфері застосування капіталів. Особливо за умови, коли уряд почав створювати великі державні та державно-приватні підприємства і законодавчо закріпив першорядність їхнього сировинного забезпечення.

Роль державної власності, державних підприємств в економічному розвитку країни сучасними дослідниками-економістами, особливо неоліберального напрямку, оцінюється неоднозначно. Так, зокрема, вважається, що державне підприємство пригнічувало дію об'єктивних ринкових сил, породжувало неефективність виробництва та робило економіку несприйнятливою до науково-технічному прогресу. З іншого боку, самостійність і самодостатність розвитку турецької економіки, яка була забезпечена завдяки чіткому стратегуванню і економічному втручанням держави, дозволили господарському комплексу стати невразливим до зовнішніх шоків і не підпорядкованим притоку (чи відтоку) капіталу ззовні. Крім того, ці підприємства були прибутковими і успішно розвивалися протягом багатьох років і були вигідно приватизовані лише в кінці ХХ століття.

Нагально необхідним було створення підконтрольного державі банківського сектору для активного кредитування економіки за напрямками, визначеними стратегією розвитку національної економіки, для акумуляції грошових заощаджень і кредитування промислової революції. У 1930 році був заснований тимчасовий консорціум із правом емісії, до якого увійшли всі найбільші національні та іноземні банки Стамбулу, а також міністерство фінансів Туреччини. Контроль держави над грошовими потоками дав змогу перенаправити кошти у новостворений Центральний банк і згодом передати йому функцію емісії, після чого ліквідувати консорціум. Таким чином, турецька фінансова система позбулася іноземної залежності (іноземці були навіть позбавлені права працювати в державних банках та займати посади в Центробанку)¹⁶. Зосередження значних фінансових ресурсів у Центральному банку стало подальшим кроком в

упорядкуванні грошової системи та до валютно-го регулювання, впливу на курс турецької ліри¹⁷. Фінансова система почала працювати у контексті стратегії розвитку, стала основним важелем впливу на формування нової національної економічної структури.

Значні кошти спрямовувались на розвиток транспортної інфраструктури, як системоутворюючого напрямку розвитку: спрощення і посилення комунікації населення різних регіонів країни сприяло не лише національним об'єднавчим процесам, а й створенню виробничих одиниць і зростанню зайнятості у цих, часто депресивних, регіонах, а також виводило турецьких підприємців з їхньою продукцією.

Уже в 1927 році було засновано державні Турецькі залізниці, почалася реструктуризація Анатолійської і Транскавказької залізничних магістралей, за допомогою яких було організовано перше міжнародне сполучення, контрольоване Турецькою республікою. Під патронатом держави почала швидко рости і мережа внутрішніх залізниць.

Дорожнє будівництво в країні також здійснювалось під контролем іноземних інвесторів і було покликане обслуговувати їхні потреби. До початку реформ їхня протяжність становила 13 885 км. доріг без асфальтованого покриття, 4450 км – з асфальтовим покриттям, і 94 мости. До 1937 року загальна протяжність всіх доріг сягнула 22 000 км. Це серйозним чином сприяло розвитку національної економіки, наближенню до зарубіжних ринків та ринків для іноземних інвесторів¹⁸.

Патерналізм турецької держави щодо національної промисловості у фінансовому секторі проявлявся у підтримці низької ставки відсотка за кредитами. Найбільші турецькі банки, які відігравали на протязі цього періоду провідну роль у кредитуванні проектів держави, – Діловий банк, створений за ініціативою М.Ататюрка, Сумербанк, Етібанк, Народний банк, – були або повністю, або більшою часткою державними та працювали у руслі урядової політики. Їхня діяльність була підпорядкована загальнонаціональній меті – створенню національної економічної структури, яка забезпечувала б конкурентоспроможність країні в цілому.

Як і за умов реалізації інших національних мобілізаційних моделей того часу, локомотивами розвитку Туреччини стали галузі, які швидко породжують кумулятивний і мультиплікаційний ефект, провокуючи виникнення інших, суміжних галузей – це будівництва, у першу чергу промислових

об'єктів та інфраструктури і доріг по всій країні, розвиток машинобудування, текстильної і харчової промисловості, сільського господарства¹⁹.

Для прискорення темпів економічного зростання і насичення внутрішнього ринку держава стала безпосередньо брати участь у промисловому будівництві, для чого і були створені державні банки (Сумербанк і Етібанк), наділені функціями трестів. Через них здійснювалося фінансування будівництва і контролювались державні підприємства в обробній і видобувній промисловості, в енергетиці, а пізніше вирішувались поточні потреби вже діючих державних підприємств. Зусиллями Сумербанку вдалося домогтися підйому галузей обробної, текстильної, цукрової, будівельної промисловості; підприємства Етібанку головним чином забезпечували розвиток видобувної.

Ще на Ізмірському економічному конгресі 1923 року було поставлено завдання переходу від мануфактури і дрібного виробництва до розбудови великих фабрик і заводів, створення галузей промисловості на базі національних природних переваг (на першому етапі – сировини). Спеціально створений державний банк, що накопичував надходження від діяльності державних і приватних господарств, на пільгових умовах надавав кредити під масштабні проекти та кредитував за завищеними ставками дрібні приватні ініціативи. Цей, екстенсивний за своєю суттю, феномен мав на меті формування фінансово-ресурсного потенціалу для самостійного розвитку. І уже на початку 30-тих років держава отримала можливість викупувати підприємства на території країни, які належали іноземцям.

Потужна хвиля індустріалізації у Туреччині розпочалася у 1933 році, коли держава вже мала у своєму розпорядженні достатньо коштів, завдячуючи суттєвій частці державної власності в сукупному національному капіталі і мала достатній економічний вплив, формувала напрямки розвитку. У 1933 році був прийнятий перший, а в 1937 році – другий план індустріального розвитку країни, відповідно до яких розгорнулося інтенсивне будівництво державних підприємств, яке здійснювалося відповідно до директивних та індикативних показників п'ятирічного плану. Тільки ставлячи завдання індустріалізації Туреччина могла рухатися до самостійності – для неї це означало розрив з минулими борговими залежностями, адже з середини дев'ятнадцятого століття султан відшкодовував зростаючий державний борг, віддаючи іноземцям

у концесії цілі галузі економіки. Саме тому Законом про промисловість і створення промислових підприємств держава була зобов'язана розвивати індустрію та сприяти приватному підприємництву у цій сфері.

Для підтримки молоді національної індустрії проводилася політика структурної автаркії, яка забезпечувалась, у тім числі, і методом жорсткого протекціонізму у фінансовій сфері та зовнішньоекономічних відносинах. Обмежувався приплив до Туреччини іноземних капіталів, на законодавчому рівні визначались сфери їхнього застосування, що дозволило розбудовувати власну народногосподарську економічну структуру, яка відповідала національній стратегії розвитку.

Серйозна увага приділялася розвитку аграрного сектора. Вже у 20-ті роки за ініціативи М.Ататюрка в Туреччині були засновані «зразкові фермерські господарства» та кооперативи. Згодом стали практикуватися дотаційні закупівлі низки сільськогосподарських продуктів та було впроваджене індикативне планування. У сільському господарстві уряд прагнув розширити використання сільськогосподарських машин, стимулюючи попит на них. З цією метою було прийнято низку законів, які передбачали заохочувальні заходи для селян, що використовують сільськогосподарську техніку. Тим самим, одночасно стимулювався розвиток галузі сільськогосподарського машинобудування і вирішувалась низка завдань – від створення заклад продовольчої безпеки до формування замкненого циклу сільськогосподарського виробництва. Якщо у 1925 році у всій Туреччині налічувалося 20 тракторів, то в 1953-му їх було вже 34 000. Для поліпшення зрошування земель було побудовано близько 15 тисяч зрошувальних систем. Уряд також максимально допомагав кооперативам, знижував залізничні тарифи на перевезення фруктів, інжиру, зерна тощо²⁰.

Була скасована система ашару – оподаткування сільського господарства та введені нові правила оподаткування, в основу якого було закладено принцип заохочення приватного підприємництва в сільському господарстві.

Одним з елементів цієї моделі в галузі сільського господарства стала також система державних закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію, у центрі якої у Туреччині став реорганізований в 1930 році у державний Сільськогосподарський банк.

По-перше, кредитно-цінова політика, яка реалізовувалась у Туреччині щодо сільського господар-

ства, мала на меті вирішити стратегічно важливу проблему – забезпечення незалежності країни у продовольчій сфері від іноземних капіталів та імпорту продукції (автаркія забезпечувалась завдяки конкурентним цінам на сільськогосподарську продукцію); по-друге, стимулювався економічний розвиток і створювалося потужне джерело фінансового, інвестиційного ресурсу національного розвитку – доходи, які тепер мали змогу отримувати сільськогосподарські виробники, прямо впливали на розміри заощаджень і внутрішнього попиту на промислову продукцію.

Турецький економічний етатизм доповнювався застосуванням мобілізаційних принципів і в політичній сфері. Реалізація правлячою елітою завдання індустріалізації Туреччини «в короткі історичні терміни» вимагала підтримання певного рівня авторитарності. Авторитаризм полягав не лише у директивному впливові на економічні процеси, але й поширювався на соціальні відносини: його застосування мало на меті формування нового соціального порядку і впливало із необхідності підпорядкування приватних інтересів загальнонаціональним. Варто зауважити, що авторитаризм на першому етапі розбудови національної економіки слугував інструментом становлення етатизму і накопичення первісного державного капіталу. Він був основним засобом упорядкування соціальної системи.

Уряд також створив систему інституцій, які жорстко впорядковували стосунки між роботодавцями та найманими робітниками. Він займав патерналістські позиції не тільки щодо підприємців, але і до профспілок, найманої робочої сили. Таким чином економічна система етатизму стала поширюватись на соціальні відносини.

Ще однією важливою класичною складовою мобілізаційної моделі розвитку національної економіки Туреччини були кроки зі створення соціально-ідеологічного підґрунтя реформ. Політика етатизму, яка проводилась М.Ататюрком, поширювалась на процеси формування адекватної поставленим завданням суспільної свідомості, і була орієнтована на злам традиціоналістських уявлень про шляхи розвитку національної економіки. Ататюрк був одним із перших лідерів сучасного світу, які поставили завдання створення соціокультурного капіталу нації як найважливішої передумови трансформацій. Цей капітал повинен був у майбутньому конвертуватися в економічний.

Свого часу М.Вебер, проаналізувавши взаємозв'язок між суспільною системою, державою,

економічним розвитком та бюрократією, розкрив роль бюрократії як фактора трансформацій та за собу оновлення держави і політики²¹. Формування світогляду бюрократії він розглядав як неодмінну умову реформування суспільств. У Туреччині вирішення цього питання мало свою специфіку: поперше, необхідно було позбутися інституту бюрократії імперсько-патрімоніального типу (М.Вебер відносив його до універсального типу), тобто позбавити бюрократичний апарат спадку традиційного суспільства і «султанізму». Це, водночас, означало, як стверджував Е.Дюркгейм²², перехід до управлінського раціоналізму, який базується на індивідуалізмі. Але параметри мобілізаційної моделі вимагають комунітарного підґрунтя та системи відносин, що породжуються ієрархією у прийнятті і виконанні управлінських рішень, тому другим завданням було збереження принципів колективізму в управлінні. Таке двосидне завдання вирішувалось не в бюрократичній площині, а в ідеологічній. Принцип ідеологічного виховання нації, у першу чергу, поширювався на чиновників: у Турецькій республіці саме до чиновників держава висувала підвищені вимоги. Вони першими мали продемонструвати готовність підкорятися законам і сприйнятливість до реформ, освоїти основи нової науки управління, засади ідеології і стратегії національного розвитку.

У цьому розумінні ставилось ще одне завдання – формування національної єдності через відновлення самоповаги. Вислів М.Ататюрка: «Як щастя бути турком!» слід розуміти саме як заклик до пробудження національної самосвідомості. М.Ататюрк знайшов історичні аргументи, щоб відновити у турків почуття національної гідності, підірване у попередні два століття поразками і розпадом імперії. Він наголошував, що тільки національна єдність, згуртованість довкола ідеї розбудови держави та адекватність сучасним внутрішнім і зовнішнім викликам допоможе Туреччині увійти на паритетних умовах до спільноти цивілізованих суспільств.

Прийнято вважати, що у Туреччині, найбільшу протидію трансформації економічної моделі та розбудові промисловості чинило ісламське духовенство. Дійсно, особливості ісламської релігії полягають в тім, що вона більшою мірою, ніж християнство, регламентує поведінку людини і орієнтує її на корпоративізм та комунітаризм та досить жорстко протистоїть індивідуалізму²³. Проте традиційний іслам навіть меншою мірою, ніж

християнство, здатний протидіяти реформам, що проводяться державною владою. Дослідження Лауреата Нобелівської премії в галузі економіки А.Сена²⁴ показують, що жодна зі світових релігій не створює перешкод для економічних перетворень, а ісламська може швидко адаптуватися до них, перш за все, тому, що в ісламському світі не існує інституційної організації духовенства, але панує комунітаризм, як складова ментальності, вихована релігією. Тому позитивно сприйняті реформи реалізуються за підтримки суспільства.

Проте Османська імперія була виключенням. Як зазначає І.Фадєєва, «концепція держави в Османській імперії мала сенс тільки в релігійному контексті. Релігія забезпечувала не тільки законність політичного керівництва, але і його стабільність»²⁵, оскільки виконувала функцію уряду на місцях, була сполучною ланкою між центром і периферією, в якій все місцеве управління знаходилося під опікою ісламського духовенства. Воно також виконувало функції контролю за діяльністю всіх елементів управління. До сфери відповідальності «релігійних бюрократів» належали три найважливіші галузі: система освіти, судова система і тлумачення шаріату, що був основою правової системи²⁶. Від цих привілеїв було важко відмовитись, тому духовенство не спонукало суспільство до перетворень, перешкоджало процесам трансформації.

З метою зміни існуючих інституцій, адаптації їх до індустріальної цивілізації М.Ататюрк висунув принцип розвитку держави за світськими принципами і поставив завдання створення світської правової системи, яка б відповідала вимогам трансформацій. Така політика була підготовлена аналізом досвіду поразок всіх попередніх спроб модернізації – жодна з історичних спроб модернізації Туреччини, що передували реформам 1920-х – 1930-х років, не ставила завдання повного відокремлення релігії від державного управління, що значною мірою прирікало оновлення на відтворення циклів реформ і контрреформ. Крім того, урядові необхідно було позбутися халіфату, який дублював функції президента і протистояв реформам (у 1924 році халіфат був скасований).

Іслам залишався за М.Ататюрка і до цього часу залишається важливою частиною приватного життя громадян. Звуження його повноважень торкнулося лише сфери освіти, яка, у контексті мобілізаційної моделі, мала стати інструментом індустріального виховання нації. Управління осві-

тою було передано єдиному органу влади. Проте показово, що у світській країні релігійній культурі і релігійній етиці навчаються у школах підконтрольно державі. Ті цінності, які декларуються державою, доносяться до свідомості суспільства у тім числі і через релігію. Цей соціальний інститут, що зміцнює комунітаристське підґрунтя економічного розвитку, використовується повною мірою для формування національної самосвідомості, солідаризму і турецького економічного націоналізму. Реформи М.Ататюрка продовжували турецьку історичну традицію: М.Ататюрк спирався на історичний капітал – радикально змінюючи суспільство, він постійно підкреслював зв'язок реформ із історичною традицією.

Інформаційно-ідеологічну складову реформ забезпечували також і створювані школи, освітні центри для дорослого населення (було прийнято декрет про обов'язкове проходження навчання всіма громадянами у віці від 16 до 30 років), в яких можна було отримувати книги та інформацію. У 1928 було відкрито 20 487 класних кімнат, до навчання у школах було залучено близько 1 075 500 осіб. За 3 роки роботи загальноосвітньої програми близько 1,5 млн. осіб отримали сертифікати про освіту, що стало суттєвим кроком вперед²⁷. На ідеологічне виховання працювала також турецька преса, на замовлення держави видавались художні твори, у яких популяризувалися прогресивні ідеї. Однією з найважливіших цілей була зміна ставлення до роботи на промислових підприємствах, до промислового підприємництва. Цьому мав сприяти розвиток освіти та, через освіту, індустріальне виховання нації, яке покладалось в основу перетворень.

Наприкінці 30-х років у Туреччині вже склався соціальний прошарок, здатний захистити трансформацію: вона вкорінювалася в суспільстві, ставала історично стійкою, менш уразливою. Її підтримали також і меншини, які користувалися рівними правами з турками і отримували можливість просуватися по державній службі незалежно від своїх релігійних переконань та етнічної самоідентифікації. Це сприяло об'єднанню турецької спільноти, зміцненню її комунітарності.

Зміна імперської системи управління, формування нації та її соціокультурного капіталу стали позаекономічною основою індустріального оновлення країни.

Національна доктрина економічного розвитку М.Ататюрка може розглядатися як один із про-

явів «економічного націоналізму», подібного тому, який був у той час закріплений в офіційних доктринах більшості європейських країн. Єдине виключення із параметрів мобілізаційної моделі стосувалось сфери зовнішньої політики – замість ідеї імперської експансії був проголошений принцип непорушності кордонів Туреччини, визначених Лозаннським договором. Проте цей принцип не виключав економічної експансії, хоча поширювався він лише на товари та обмежував вплив інвестицій, факторів виробництва і робочих рук.

Світова економічна криза 1929–1933 років стала першим серйозним випробовуванням для етатистської мобілізаційної економічної моделі (перш за все етатизму), що з цього часу стала провідним напрямком внутрішньої політики. Обмежена залежність програм національного розвитку від зовнішніх джерел фінансування, опора на внутрішні ресурси – переважно на доходи від діяльності державних підприємств, що лише зароджувались, дозволили Туреччині вистояти, хоча і збавити темпи розвитку через звуження зовнішнього попиту і експортних можливостей. В цілому ж, середньорічні темпи приросту ВВП Туреччини з 1930 по 1940 рік склали 3,9% (у постійних цінах)²⁸. ВВП на душу населення зріс майже в два рази (з 55 дол. до 104 дол.)²⁹. Свідченням успіху застосування моделі можуть служити також дані про приріст національного капіталу – зростання кількості турецьких компаній (середньорічний приріст становив 25%³⁰). У 30-ті роки Туреччина посіла третє місце у світі за темпами промислового розвитку³¹. Турецька держава розбудовувала залізниці, прокладала нові шляхи транспортного сполучення і поєднала їх в єдину національну мережу. Вона успішно зводила промислові об'єкти, організувала прогресивну кредитно-банківську систему, що зробило Туреччину незалежною від зарубіжних фінансових установ, розвинула соціальну сферу і систему освіти. В рази виросла якість життя громадян.

Структура національної економіки Туреччини, створювана під жорстким контролем держави, стала самодостатньою і стійкою. Для неї перестали бути небезпечними іноземні інвестиції, здатні модифікувати цю структуру. Тому наприкінці 30-х років Туреччина, яка, з одного боку, розширила державний сектор економіки у галузі промисловості і транспорту, з іншого – дозволила відкрити ринки для іноземних інвесторів. Така структура сприяла реалізації потенціалу державної власності

та, водночас, створювала умови для утвердження її провідної ролі серед важелів управління національної економіки.

Сучасна Турецька економічна модель, яка, як прийнято вважати, увібрала в себе все найкраще зі світового досвіду та є вдалим поєднанням, синергією авторитарної влади і демократизованої економіки, спирається на цивілізаційне підґрунтя і тривалий історичний досвід економічних трансформацій. На протязі останнього століття у Туреччині послідовно реалізовувалась єдина ідеологія, формувалось бачення єдиної країни, яка свідомо реалізує триєдину стратегію: стійкого поступального економічного розвитку; підвищення соціального добробуту (забезпечення зайнятості, справед-

ливого розподілу, високого рівню доходів, тощо); забезпечення конкурентоздатності держави у світовому політичному і економічному просторі. Усі ці складові доповнюють одна одну та є неодмінною умовою зміцнення позицій країни.

Отже саме в 1920–1930-ті роки у Туреччині були сформовані підвалини національної економічної моделі, заснованої на солідаризмі (комунітаризмі) та етатизмі, яка у подальшому залишалась стрижнем розвитку і модернізації країни. Саме ця, класична, проте постійнодіюча мобілізаційна модель, не зважаючи на глобальні виклики і кризи, забезпечує країні неухильне економічне зростання і соціальний прогрес.

ПОСИЛАННЯ:

- 1 Визначення німецького економіста В.Ойкена, дане в книзі: Ойкен В. Основные принципы экономической политики. – М., 1995.
- 2 Харізма – особливий позитивний вплив, який пояснюється винятковими властивостями особистості керівника, сугестора, його здатністю знаходити однодумців, ефективно впливати на інших. Поняття харизматичного авторитету введено німецьким соціологом М. Вебером у контекст аналізу «ідеальних типів держав». Феномен харизми має місце в малих і особливо великих групах, де спостерігається персоніфікація ідеалів в процесі об'єднання, і найчастіше проявляється в екстремальних історичних умовах (зламній точці, точці біфуркації), коли у цьому виникає соціально-психологічна потреба.
- 3 На чолі авторитетної партії.
- 4 Див.: Лист Ф. Национальная система политической экономии. – М., 1997.
- 5 Там само.
- 6 Цит. по: Баш Х. Национальная экономическая модель. – Баку, 2006. – С. 4.
- 7 См. Розалиев Ю. Н. Экономическая история Турецкой Республики. – М., 1980. – С. 45.
- 8 Киреев Н. Г. История Турции XX века — М.: ИВ РАН: Крафт+, 2007. – С. 178.
- 9 Ф.Ліст ще у XIX столітті описав процес становлення державності та необхідність застосування етатичної мобілізаційної моделі, яка лягла в основу розбудови єдиної німецької держави і була реалізована в Росії С.Ю.Вітте і П.А.Столипіним. - Лист Ф. Національна система політичної економії.
- 10 Тут: супутні форми (галузі, що виникають довкола провідних, структуроутворюючих галузей - «локомотивів розвитку», або капітали), за теорією М.Портера, є основою стійкості економіки.
- 11 Австрійські і німецькі камералісти та Історична школа визначали параметри мобілізаційної моделі, як економічної політики етатизму. Яскравими представниками цієї школи є, наприклад, Ф.Ліст (Німеччина), Ш.Перру (Франція). Впроваджували таку модель, крім М.Атагюрка, Ф.Рузвельт, Л.Ерхард, Ш.Де Голль, Лі Куань Ю і багато інших.
- 12 Teşviki Sanayi hakkında Mevzuat ve Şurai devlet İctihadatı. – Ankara, 1939. – С. 13–17.
- 13 Ökçün A.G. 1920—1930 yılları arasında kurulan Türk anonim şirketlerinde yabancı sermaye. Ankara, 1971. – С. 155–181.
- 14 Mango, Atatürk, 470.
- 15 Aysu, Abdullah. Tütün, İçki ve Tekel (Turkish), BİA Haber Merkezi, 29 January. – 2003.
- 16 Regine ERICHSEN, «Scientific Research and Science Policy in Turkey», in Cemoti, n° 25 – Les Ouïgours au vingtième siècle, [En ligne], mis en ligne le 5 décembre 2003.
- 17 Bener E. Türkiye’de para ve kambyo denetimi. – Ankara, 1968. – С. 91, 109, 111.
- 18 Ökçün A.G. 1920–1930 yılları arasında kurulan Türk anonim şirketlerinde yabancı sermaye. Ankara, 1971, с. 150–154.
- 19 Див.: Васильєв Л. Історія Сходу. У двох томах. Т. 2. М., 1994.

- ²⁰ Teşviki Sanayi hakkında Mevzuat ve Şurai devlet İctihadatı. – Ankara, 1939. – С. 13-17.
- ²¹ Вебер М. Избранные произведения: пер. с нем. – М.: Прогресс, 1990. – с. 217.
- ²² Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. — М., 1991.
- ²³ Описано: Дюмон Л. Homo Aequalis I. – М., 2000. – С. 16.
- ²⁴ Сена А. 2004. Культурная свобода и развитие человеческого потенциала. // Культурная свобода в современном многообразном мире: Доклад о развитии человека. – ПРООН. – 2004. – С. 17–25.
- ²⁵ Фадеева И. Концепция власти на Ближнем Востоке. – М., 1993. – С. 63.
- ²⁶ Фадеева И. Концепция власти на Ближнем Востоке. – М., 1993. – С. 62–63.
- ²⁷ İbrahim Bozkurt, Birgül Bozkurt, Yeni Alfabenin Kabulü Sonrası Mersin’de Açılan Millet Mektepleri ve Çalışmaları, Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi, Cilt: VIII, Sayı: 18-19, Yıl. – 2009. – Bahar-Güz.
- ²⁸ TURKSTAT, Statistical Indicators, 1923–2006. – P. 670.
- ²⁹ TURKSTAT, Statistical Indicators, 1923–2006. – P. 670.
- ³⁰ Там само. – P. 672.
- ³¹ Ökçün A.G. 1920–1930 yılları arasında kurulan Türk anonim şirketlerinde yabancı sermaye. – Ankara, 1971. – С. 150–154.

Татаренко Н.А. Мобилизационные модели экономического развития 1920–1930-х годов (на примере Турции) / Дипломатическая академия Украины при Министерстве иностранных дел Украины.

В статье анализируются исторические предпосылки и истоки эффективности кемалистской экономической модели развития Турции в контексте выполнения задач индустриализации страны, сознательного ее перевода на новый цивилизационный уровень. Описаны специфика концептуальных основ использованной модели, базирующейся на принципах этатизма и коммунитаризма с учетом цивилизационного фактора развития. Делается вывод, что основные коммунитарные составляющие экономической модели развития Турции доказали свою эффективность и остаются неизменными в течение длительного времени.

Ключевые слова: кемалистская модернизация, национальная экономическая модель развития, национальные экономические интересы, этатизм, патернализм, коммунитаризм, государственная собственность, макроэкономическое регулирование, коммунитарная ментальность, социальное равновесие.

Tatarenko N.O. Mobilization models of economic development in 1920–1930 (example of Turkey) / Diplomatic Academy of Ukraine, Ministry of Foreign Affairs of Ukraine.

This article analyzes the historical background and origins of the efficiency of Kemalist Turkey’s economic development model in the context of industrialization target of the country, its conscious conversion to a new civilization level. The article describes the specific nature of conceptual frameworks of the model, based on the principles of etatism and communitarianism considering the civilization factor of the development. The author makes a conclusion that the main communitarian components of the economic development model of Turkey proved its effectiveness and remain unchanged for a long time.

Keywords: Kemalist modernization, national economic development model, national economic interests, etatism, paternalism, communitarianism, state ownership, macroeconomic regulation, communitarian mentality, social equilibrium.

Стаття надійшла до редколегії 29.05.2013

Прийнята до друку 27.06.2013